

UOT 745/749

ARZU MÜRVƏTOVA*

XALİDƏ SƏFƏROVANIN “XOSROV VƏ ŞİRİN” POEMASINA
ETDİYİ İLLÜSTRASIYALARIN BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalə Azərbaycanın xalq rəssamı Xalidə Səfərovanın yaradıcılığının öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Azərbaycan rəngkarlığının görkəmli nümayəndəsi sayılan Xalidə Səfərova çoxşaxəli bədii yaradıcılıqla məşğul olmuş, onun müxtəlifsüjetli və müxtəlifjanrlı əsərlərində hər zaman süjet və formanın verilməsində mükəmməlliyə riayət edilmişdir. Məqalədə bu müxtəlif istiqamətli bədii yaradıcılığın bir istiqamətinə – illüstrasiyaların yaradılmasına toxunulmuşdur. Müəllif rəssamın Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasına etdiyi illüstrasiyalar üzərində dayanmışdır. İllüstrasiyalar kitab qrafikasının ən çətin və müəllifdən daha böyük məsulliyət tələb edən bir sahəsidir. Müəllif onu da qeyd etmişdir ki, “Xosrov və Şirin” poemasına edilən illüstrasiyaların bədii həllində rəssam Şərq miniatür ənənələrinin təsirlərindən bəhrələnərək uğurlu nümunələr yarada bilmişdir.

Açar sözlər: Xalidə Səfərova, “Xosrov və Şirin”, illüstrasiya, rəng, çalar, rəssam, obraz.

Azərbaycanın xalq rəssamı Xalidə Səfərovanın fərqli mövzular üzrə yaratdığı əsərlərində təqdim etdiyi rəng plastikası, formaların dəqiqliyi, bədii ifadələrin mahir ifadəçisi kimi özünü göstərməsi onun kitab illüstrasiyalarına etdiyi əsərlərində də hər dəfə təsdiqini tapmışdır. Ümumiyyətlə, kitab qrafikası rəssamın öhdəsinə ikiqat vəzifə qoyur. Kitabın emosional təsirinin artırılmasında hazır əsər üzrə rəssamın yaradıcılıq əməkdaşlığı böyük rol oynayır. Bu mənada Xalidə Səfərovanın bu sahədə yaratdığı əsərlər sırasında özünün mövzunun böyük ədəbi və tarixi anlamı ilə dahi Nizami dünyasının şah əsərlərindən olan “Xosrov və Şirin” poemasına etdiyi illüstrasiyaları xüsusi qeyd etmək olar.

İstedadlı rəssamın poeziya surətləri ilə qrafik surətlər arasında yaratdığı əlaqə, mövzu açıqlamasının əsas səhnələrini əks etdirən təsvirlər kitabın tərtibatında onun xüsusi maraqla qarşılanmasına səbəb olmuşdur (1, s. 12). Nəzərə alsaq ki, ədəbiyyatda bütün hadisələr zaman kəsiyində və zaman axarında cərəyan edir, təşəkkül ardıcılığı ilə səciyyələnir, bu zaman rəssamın hadisələri səth-məkan münasibətlərində əks etdirmə təcrübəsinin nə qədər böyük məsuliyyət daşdığını təsəvvür etmək çətin olmaz. Azərbaycan hökmdarlarından Atabəy Məhəmməd Cahan-Pəhləvana ithaf olunmuş “Xosrov və Şirin” poemasının Sasanilərin 23-cü şahı Xosrov Pərviz ilə sevgilisi Şirin haqqında qədim bir hekayət əsasında qurulması məlumdur. X.Səfərovanın bu tarixi, qədimi zaman çərçivəsini ifadə edən bəzən dinamik, bəzən sərt aqressiya, bəzən isə lirik-romantik hisslərin tərənnümü verən səhnələrin özünəməxsus bədii ifadəsinin canlandırılmasında göstərdiyi fəaliyyət bu mənada əvəzolunmazdır.

X.Səfərova tərəfindən əsərə edilmiş bütün illüstrasiyalar kağız üzərində sulu boya texnikası ilə həyata keçirilmişdir.

“Fərhad səhranı sulayarkən” adlı illüstrasiyada mövzunun tələb etdiyi səhnə məkanın tərənnümündə rəssam çoxfıqurlu kompozisiya quruluşundan istifadə etmişdir. Səhnə forma və rənglərin dinamik ifadələri ilə öz həllini tapmışdır. Rəssam burada üç hissəyə bölünmüş çərçivə daxilində hadisəni əsaslandıraraq, onun mahiyyətini açan fraqmentlərin də yerləşirilməsi ilə məzmun açıqlamasını – xüsusi dolğun illüstrasiyanı yaratmışdır (2, s. 7).

Əsasən qəhvəyi tonun istifadəsi, tutqun çalar səhranın susuzluqdan çatlamış, od püskürən quru torpağını tərənnüm edir. Arxada qayaların böyük, sıldırım ifadəsi məkan ekspressiyasını gücləndirən ifadələrdir. Ağ buludlu mavi göy üzünə qədər yüksələn qayaların tərənnümü yer və

göy arasındakı kəskin təzadlı münasibətləri özündə birləşdirmişdir. Yarılmış qayalardan axan suyun gurlayan xışıltısı sel kimi axaraq səhraya qədər gəlməyə başlayır.

Rəssam burada suyun başına toplanmış insanları deyil, səhrada taqəti kəsilməmiş dövələrin tərənnümünü də olduqca təsirli formalarla canlandırmışdır. Bisütun dağınyı yararaq insanlara həyat verən suyun axmasını sənətkar elə bir tərzdə canlandırmışdır ki, tamaşaçı belə mənşərdəki yüksək əhval-ruhiyyənin yaratdığı təsirə qapılır. Gur sular axaraq açıq kompozisiyanın tamaşaçı gözündən itərək çərçivələrini aşır. Toplanmış insanlar öz bellərindəki, dövələrin üzərindəki yüklərini boşaldaraq suyun başına yığışib həyata qayıdışlarının sevincini yaşayırlar.

Bu səhnəni rəssam hadisənin nəticəsi kimi daha böyük formatda verərək, Fərhadın obrazını oraya daxil etməmişdir. Qrafik tablounun sol yuxarı hissəsində verilmiş dördkünc hissədə Fərhadın Bisütun dağınyı yardığı səhnə gərgin vücudun yaratdığı aqressiv ifadələrlə tamaşaçısının diqqətini cəlb edir (2, s. 8). Çılpaq bədənin qabarmış əzələləri qəhrəmanın gücünü, eyni zamanda onun cəsarətini ifadə edir. Onun əlindəki tişəni var gücü ilə dağlara çırpdığı və suların gur-gurla axdığı anı rəssam böyük dinamik effektdə həyata keçirmişdir.

İllüstrasiyanın yuxarı sağ hissəsində isə əlində səhəng su daşıyan qadınların xoşbəxtlikdən parlayan gözlərinin bədiî ifadələrini rəssam parlaq, optimist çalarlarla həyata keçirmişdir. Qırmızı, yaşıl, qızılı sarı kimi tonların istifadəsi tamaşaçıya səhnənin yüksək atmosferini yaşadır.

Fərhadın Bisütun dağınyı yardığınyı ifadə edən çoxsaylı nümunələrlə rastlaşmaq olar. Bu səhnə əsərin əsasında dayanan xüsusi hadisə olduğu üçün rəssamların Nizami Gəncəvi yaradıcılığından təsirlənən ilham mənbəyinə çevrilmiş həmin hadisə hər bir sənətkar yaradıcılığında fərqli formalarla özünü göstərmişdir. Misal olaraq, xalq rəssamı Yusif Hüseynovun kağız üzərində sulu boya ilə həyata keçirdiyi "Fərhadın qayanı çapması" adlı illüstrasiyada sarsılmaz gücün, möhkəm iradənin tərənnümü – od püskürən sıldırım qayaların qəhrəmanın qarşısında dağılaraq ram olması, suyun qarşısını açdığı səhnənin olduqca dinamik şəkildə canlandırmasını qeyd edə bilərik.

Fərhadın Bisütun qayalarını yarması səhnəsinə həsr edilmiş digər illüstrasiya özünün fərqli kompozisiya quruluşu ilə diqqəti cəlb edir. Sıldırım qayanın arasında özünün qüvvətli əzələləri ilə gərilmiş bədənin bütün qüvvəsi ilə qəhrəman əlindəki orağı qayalara çırpır. Səhnənin reallığı təsir formasının yaratdığı ekspressiv güc ilə öz təsdiqini tapmışdır. İki qaya arasında çarpışan Fərhad ətrafa dağılan daşlara, qaya parçalarına məhəl qoymadan öz işinə davam edir, məqsədinə çatmağa çalışır. Arxada qalmış böyük qayalıqların arasında Şirinin at üzərində çapdığı səhnədə isə qadın şücaəti daha zərif planda öz həllini tapmışdır. Zərifliyin, gözəlliyin və qorxmazlığın, cəsarətin tərənnümünü bir arada verən rəssam bir-birinə tərs dayanan hər iki hissi bir obrazın simasında uğurla canlandırmağı bacarmışdır.

Əsasən qəhvəyi rəngin müxtəlif tonlarında istifadə digər çalarların təzadlı formaları ilə harmonik ifadənin əldə olunmasını təmin etmişdir. Rəssam göy üzünün dumandan tutulan solğunluğunu versə də, tablounun yuxarı sol hissəsində verilmiş kiçik bir fraqmentdə göy üzünü tərənnüm edən mavi və günəş şüasının parlaqlığı kiçik şəkildə əks olunmuşdur. Rəssam bununla qayaların arasında açılan səmanın parlaqlığına işarə edir.

Sadə çərçivəli hissələrə ayrılmış digər aşağı hissədə isə Fərhadla Şirinin birgə tərənnümü diqqət çəkir. Burada tonlar daha açıq, rənglər daha çox çalarda öz ifadəsini tapır. Mavi göy üzü, açıq tonların daha çox istifadə olunduğu hissədə Fərhadın at üstündə olan Şirinlə birlikdə başı üzərinə qaldırdığı səhnədə güc və sevginin birləşmə anı olduqca təsirli formada öz bədiî həllini tapmışdır. Bir ayağını irəliyə qoyaraq bədənin bütün gücü ilə ağırlığı başı üzərinə qaldıran obrazın qüvvətli əzələləri, enli kürəyi, qollarının gücü real formalarla bədən rənginin bir qədər tünd çalarlarında həll edilməklə əsərdə eyni zamanda həyəcanın meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Əsərə edilmiş digər illüstrasiya poemada məlumat verilən siyasi-tarixi hadisələrin bir fraqmentini özündə əks etdirir. Burada Xosrovun Şapuru Bərdəyə göndərmə səhnəsi təbiət motivlərinin, məkan-mühitinin obrazı ilə sintezi nəticəsində uğur əldə etmişdir.

Əsər yenə də iki proyeksiyalı olaraq bir illüstrasiyada mövzunu açan eyni səhnənin müxtəlif fraqment təsvirləri ilə diqqəti cəlb edir. Kənar haşiyəsi həndəsi elementlərlə əhatələnmiş yuxarı hissədə verilmiş təsviri ifadədə arkalı arakəsmənin təsviri formasının çərçivə məqsədi daşması da tablodakı miniatür üslubunun təsirlərini ifadə edir. Burada Xosrovun hüsurunda elçinin məktubu oxuması, Xosrovun isə taxt-tacında məktubda yazılanları diqqətlə dinləməsi səhnəsi digər saray oyanlarının əhatəsində tərənnüm edilmişdir.

Xalidə Səfərova burada təbiətin gözəl mənzərəsini onun rəng çalarlarını müxtəlif bədii ifadələrlə olduqca estetik formada canlandıraraq sənətkar zövqünü ifadə etmişdir. Həmin səhnədə qəhvəyi rəngin üzərində incə quş, bitki təsvirlərinin zərif qara xətti ifadələri bu təsiri xüsusi olaraq gücləndirir.

Aşağı qisimdə verilmiş hissədə isə artıq Xosrovun Bərdəyə göndərdiyi səhnə real formalarla öz əksini tapmışdır. Sarayın eyvanından baxan Xosrov onu əhatə edən ağ çiçəklərin, yaşıl budaqlı ağacların əhatəsində sarayın yerləşdiyi gözəl mühiti canlandırır.

Uzaqlaşan Şapurun at üzərində sürətlə çapması isə məkan dərinliyinin verilməsi ilə öz həllini tapmışdır. Burada atın və obrazın kiçik ölçüləri bozaran dağların ətəyinə doğru hərəkət edir.

Rəssam burada göy üzünün maviliyi ilə həm açıq, xoş hava şəraitini ifadə etmiş, həm də digər təzadlı rəng həllinin əsərdə yaratdığı dərin mənəni xüsusi olaraq önə çəkməyi bacarmışdır.

Poemaya edilmiş digər illüstrasiya Xosrovun daha düşüncəli anlarının tərənnümünü ifadə edir. Arxa fonda tünd rəngdə olan səmanın bozaran tonları mövzunun tələbindən irəli gəlmişdir. Rəssam yaşıl hündür ağacların arxasından uzaqda özünün bir qədər açıq çalarlarla bürüzə verməyə çalışdığı kənd mənzərəsindən fraqmenti canlandırmaqla əsərdəki mənə-məzmun ifadəsinə açıqlama gətirmişdir. Ön hissədə, yəni əsas səhnədə isə Xosrovun Şapurla şahmat oynadığı səhnədə onların söhbətinin əsas mahiyyəti sənətkarın xüsusi təcrübəsi ilə tamaşaçıda geniş təsəvvür yaradır. Şapur burada Xosrova məsləhətlər verir. Xosrov isə bir əlini başına dayayaraq düşüncəli halda doğru qərar verməyə çalışır.

Obrazların geyim tərzini, saray mühitini əks etdirən detalların tərənnümündə rəssam tarixi dəqiqlik prinsipindən istifadə etmiş, özünün bu sahədəki təcrübəsini bir daha təsdiqləmişdir. Bu mənada miniatür əsərlərin əsasında, eləcə də tarixi əsərlərin verdiyi informasiyaların bu illüstrasiyaların kamil kompozisiyasındakı nəticələri diqqəti cəlb edir. Rəssam əsərdə daş divar hörgüsünü təbii çalarlarında verməklə ətrafda qırmızı, göy tonların vasitəsilə kəskin təzadlı rəng münasibətlərini uğurla qurmuşdur (3).

Tablonun alt qisimində açıq boz-qəhvəyi fonun üzərində qaçan ceyranların, maralın, zərif təbiət bitkilərinin bədii ifadəsi əsərin estetikliyini, onun miniatür stilini dəyərləndirməyə əsas verir.

Şirin və Xosrovun çovqan oyununa həsr edilmiş səhnə tərənnümündə rəssam daha çox optimizmi canlandıran məqsədli rəng tonlarının istifadəsinə üstünlük vermişdir. Əsərin kompozisiyası həm arxa planda Xosrovla Şirinin söhbət etməsini, həm də ön hissədə onların çovqan ovu səhnəsini əks etdirir. Səhnələri bir-birindən ayıran yaşıl hündür ağacların sıralanması eyni zamanda əsərdə estetik zövqü önə çıxarır.

Kompozisiyanın sol hissəsində aşağıdan yuxarıya doğru uzanan incə gövdəli, xırda ağ çiçəkli ağac hər iki səhnə tərənnümündə iştirak edərək marallı kompozisiya quruluşunun meydana gəlməsində öz əhəmiyyətini göstərir.

Birinci planda verilmiş bədii ifadədə Fərhad arxa tərəfdən bir əlini eyvana dayayaraq Şirinə baxır. Onun sifət cizgiləri əks olunmasa da rəssam bədən jestlərinin psixoloji dəqiqliyində obrazın sevgi dolu dünyasını uğurla canlandırmağı bilmişdir. Şirin başındakı ağ örpəyi, mavi geyim tərzilə qadın gözəlliyinin ən zərif məqamlarında təsvirində öz yerini tapır. Ağacın xırda çiçəkli olan üst hissəsi qeyd edilən səhnənin üzərinə düşərək onun lirizmini daha da artırmışdır.

İkinci hissədə isə çovqan oyununun dinamik, hərəkətli ifadəsi diqqəti cəlb edir. Öndə ağ atın üzərində sürətlə hərəkət edən Şirin digər atlıları geridə qoymuşdur. Bu ifadələrdə fərq münasibətlərini həll etmək üçün rəssam Şirinin atını ağ, digərlərini isə qara rəngdə təsvir edərək əsərdəki təsirli ifadələrə xüsusi dəyər bəxş etmişdir.

Poemanın lirik-romantik səhnələrindən biri də Şirinin Fərhadın rəsminə tamaşa etdiyi mənzərədir. Rəssam burada mövzunun romantik ifadəsini gücləndirmək üçün məkan atmosferində bu lirizmin abu-havasını canlandırmağı əsas hesab etmişdir. Eyvanda arxası tamaşaçısına tərəf oturmuş Şirin əlində tutduğu Fərhadın rəsminə diqqətlə baxır. Həmin səhnədə bir hissədə verilmiş yanar alovun ifadəsi hər iki obrazın daxili aləminin alovunu simvollaşdırır.

Aşağı hissədə ağ çiçəkli, incə gövdəli ağacların ətrafa şaxələnmiş təsviri bütün səhnə boyu özünü göstərməkdədir. Mənzərədə sadəcə incə bir ağacın canlandırılması ilə onu boşluqda qoymayan rəssam hündür, enli, yamyaşıl ağacların tərənnümünü də zövqlü mənzərə tərənnümündə istifadə etmişdir. Sol hissədə verilmiş yaşıl otlar və digər təbiət motivləri də eyni məqsəddən çıxış edirlər.

Tablonun yuxarı sol qismində arkalı divar arakəsməsinin arxasından görünən şah və saray əyanlarının tərənnümü fərqli, çoxrəngli dəyərlərlə ifadə olunaraq əsas səhnənin romantikasının, lirizminin daha güclü təsir bağışlamasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edirlər (4, s. 8).

Tablonun aşağı hissəsində isə bir qədər narıncı rəng ifadəsində verilmiş mənzərə tərənnümündə atını sürətlə çapan Fərhadın ifadəsində rəssam daxili hirs, fiziki gücü canlandırmağı uğurla həyata keçirmişdir. Bu hissədə verilmiş iri ağac gövdəsi səhnələr arasında təbiət motivlərinin onların ruhuna uyğun əlaqəsini bir daha təsdiqləyir. Ağacın özü deyil, məhz tünd qəhvəyi rəngdə olan qalın gövdəsi, qayaların, daşların tərənnümü, qəhvəyi torpaq Fərhadın mənəvi dünyasını, onun sarsılan ruhunu tamaşaçılarına təqdim edir.

"Xosrov və Şirin" poemasına edilmiş illüstrasiyaların (5, s. 15) bədii həllində Xalidə Səfərova Şərq miniatür ənənələrinin təsirlərindən bəhrələnərək uğurlu nümunələr və yaddaqalan əsərlər yarada bilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsədova X. Xalidə Səfərova. Bakı, 2013.
2. Məlikova Ş. Xalidə Səfərova və Mahmud Tağıyev. İzomaterial. Rəngkarlıq və qrafika. Bakı: Xalq Bank, 2011.
3. Məlikov S. Çiçək yağışı altında // "Azərbaycan gəncləri" qəzeti, 6 fevral 1990.
4. Orucova V. Xalidə Səfərova yaradıcılığına yeni baxış // Palitra qəzeti, 22 noyabr 2013, s. 8.
5. Xalidə Səfərova / red. Q.Rəhimov, S.Quliyev. Bakı: İşıq, 1988, 28 s.

**Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq
Akademiyaşının doktorantı
e-mail: arzumurvatova@gmail.com*

Arzu Murvatova

**The artistic peculiarities of the illustrations of the poem
“Khosrov and Shirin” done by Khalida Safarova**

The article is devoted to the investigation of the activity of People’s Artist of Azerbaijan Khalida Safarova. Khalida Safarova, who is an outstanding representative of Azerbaijani painting, has always been engaged in multifaceted artistic work and her works of various plot and genre have always been complied with excellence in giving the plot and form. In the article it is said about one of the direction of the multi-directional artistic activity – the creation of illustrations. The author focuses on the illustrations done by the artist to the poem “Khosrov and Shirin” by Nizami Ganjavi. Illustration is the most difficult branch of the book graphics and requiring greater responsibility from the author. The author has also noted that in the artistic solution of illustrations to the poem “Khosrov and Shirin” the artist was able to create the successful examples using the influence of Eastern miniature traditions.

Keywords: *Khalida Safarova, illustration, color, shade, artist, image.*

Арзу Мурватова

**Художественные особенности иллюстраций Халиды Сафаровой
на поэму «Хосров и Ширин»**

Статья посвящена исследованию работ народного художника Азербайджана Халиды Сафаровой. Выдающийся представитель азербайджанской живописи Халида Сафарова занималась многогранным художественным творчеством, и в ее произведениях разных сюжетов и жанров всегда наблюдалось совершенство сюжета и формы. В статье затрагивается одно из направлений этого разнообразного художественного творчества - создание иллюстраций. В центре внимания автора – иллюстрации к поэме Низами Гянджеви “Хосров и Ширин”. Иллюстрации являются одной из самых сложных областей книжной графики и требуют от автора большей ответственности. В статье автор также отмечает, что в художественном решении иллюстраций к поэме «Хосров и Ширин» художнику удалось создать удачные образцы, воспользовавшись влиянием восточных миниатюрных традиций.

Ключевые слова: *Халида Сафарова, «Хосров и Ширин», иллюстрация, цвет, тень, художник, образ.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Cəfər Qiyasi tərəfindən təqdim edilmişdir)

**Daxilolma: İlk variant 18.05.2020
Son variant 15.07.2020**

AXTARIŞLAR • RESEARCHES • ПОИСКИ